

Karadeniz, Hüseyin, “Kıralizade Hasan Tahsin Bey’in Trabzon’un Eğitim ve İmar Hayatına Katkıları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9/20, ss.633-642.
DOI: 10.31765/karen.1383543

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Yüksek Lisans Öğrencisi,
Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Sakarya/TÜRKİYE
✉ karadenizhsyn.61@gmail.com

ORCID : 0000-0002-2094-1284

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Sürmene,
Eğitim, İmar, Okul

Keywords: Trabzon, Surmene, Education,
Reconstruction, School

KIRALİZADE HASAN TAHSİN BEY'İN TRABZON'UN EĞİTİM VE İMAR HAYATINA KATKILARI*

Hüseyin KARADENİZ**

Öz: Trabzon'da eğitim ve imar alanında yaptığı faaliyetlerle adını duyuran Kıralizade Hasan Tahsin 1875 tarihinde Trabzon'un Sürmene ilçesinde doğdu. Genç yaşlarda Rusya'ya giderek orada mimarlık eğitimi aldı. Bu vesileyle Rusça öğrenerek Sürmene Rus işgalindeyken halka yardımcı olmuş, halkın taleplerini Rus komutana bildirmiş, aynı zamanda Sürmene ilçesinde kısa bir süre belediye başkanlığı da yapmıştır. Trabzon'daki Rus işgali sonrasında özellikle müteahhitlik alanında önemli çalışmalar yapan Hasan Tahsin; Trabzon Hükümet Konağı, Trabzon Lisesi ve Değirmendere Limanı gibi önemli inşaat işlerinde bulunmuş, Kazım Karabekir'in de tavsiyesi üzerine savaş yetimlerinin ihtiyaçlarının giderildiği ve barındırıldığı yatılı yetimler okulu yaptırmış, bu okullarda birçok yetim çocuğu okutmuştur. Eğitim ve imar alanında yapılan faaliyetler Hasan Tahsin Kirali ile sınırlı kalmamış, oğlu Süleyman Kirali Sürmene'de Hasan Tahsin Kirali İlkokulunu ve Marmara Ereğlisi Süleyman Turgut Kirali İlkokulunu, diğer oğlu Özcan Kirali ise Sürmene Özcan Kirali Yurduunu yaptırmıştır. 6 Haziran 1940 günü ise İskele Meydanı'nda yaptırdığı bina inşaatını görmek üzere evden ayrılan Hasan Tahsin geçirdiği kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir.

KIRALIZADE HASAN TAHSİN BEY'S CONTRIBUTIONS TO THE EDUCATION AND CONSTRUCTION LIFE OF TRABZON

Abstract: Kiralizade Hasan Tahsin, who made a name for himself with his activities in the field of education and construction in Trabzon, was born in Surmene district of Trabzon in 1875. He travelled to Russia at a young age and studied architecture there. On this occasion, he learnt Russian and helped the people when Surmene was under Russian occupation, reported the demands of the people to the Russian commander, and also served as mayor of Surmene for a short time. After the Russian occupation in Trabzon, Hasan Tahsin, who made important works especially in the field of contracting, carried out important construction works such as Trabzon Government House, Trabzon High School and Degirmendere Port, and upon the recommendation of Kazim Karabekir, he built a boarding school for orphans where the needs of war orphans were met and sheltered, and many orphans were educated in these schools. The activities in the field of education and construction were not limited to Hasan Tahsin Kirali, his son Süleyman Kirali built Hasan Tahsin Kirali Primary School in Surmene and Marmara Ereğlisi Süleyman

Geliş Tarihi / Received Date: 30.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 30.12.2023

Turgut Kirali Primary School, and his other son Özcan Kirali built Suurmene Özcan Kirali dormitory. On 6 June 1940, Hasan Tahsin left his home

to see the construction of the building he had built in Iskele Square and died as a result of a heart attack.

Giriş

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Osmanlı topraklarına kattığı, Yavuz Sultan Selim'in vali olarak yönettiği ve Kanuni Sultan Süleyman'ın doğduğu Trabzon, Müslüman ve gayrimüslim halkların uzun süre sorunsuzca bir arada yaşadığı, tarih boyunca Osmanlı'nın ticari ve iktisadi yönden en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.¹ Trabzon'un önemli bir liman şehri olması ve Doğu Anadolu'dan İran'a kadar devam eden yolların başlangıç noktasında yer alması, şehrin jeopolitik önemini daha da arttırmıştır. Bu bölgeye hâkim olmak isteyen devletler için Trabzon şehrine sahip olmak, bölge hâkimiyeti için önemli unsurlardan birisidir. Bu önem Roma'dan Osmanlı'ya kadar asırlar boyunca hiç değişmeden devam etmiştir.² Hasan Tahsin böylesine önemli bir şehrin Sürmene kazasının Çiftesu köyünde 1875 yılında doğdu.³ Babası Süleyman Bey'in vefatı sonrası yedi yaşında yetim kalmış, okul eğitimi için medreseye başlamış, okuma yazmayı öğrenmiş ve on bir yaşından sonra eğitimine devam etmemiştir. Çalışmak arzusunda olan Hasan Tahsin, Batum'da müteahhitlik yapan üvey abisinin yanına gitmeye karar vermiştir. Ağabeyinin de bir Rus şirketinin Batum'daki inşaat ve ticaret işlerinde çalışıyor olması Hasan Tahsin'in inşaat sektörüne girişini kolaylaştırmıştı. Hasan Tahsin'in Batum ile başlayan bu yolculuğu Rusya'nın değişik kentlerinde yedi yıl sürdü. 1898 yılında doğduğu Çiftesu köyüne geri döndüğünde 23 yaşında bulunuyordu.⁴

Rusya'da edindiği iş tecrübeleri ve birikimiyle memleketinde mimarlık ile uğraşmaya başlayan Hasan Tahsin, Samsun'da yaptığı inşaat işleriyle birlikte şöhret kazandı. Bir süre sonra oğlu Ali Rıza ile ticarete de yönelen Hasan Tahsin; Sovtorglot Sovyet vapurlarının Sürmene, Rize, Giresun ve Trabzon acentalığını yaptı.⁵ Eşinin hastalanması sonrasında tedavi amaçlı olarak İstanbul'a taşınan Kıralizade ailesi ikamet ettikleri Fatih'te çıkan yangın sonrası evleri ve eşyalarını kaybedince 1915 yılında tekrar Sürmene'ye geri dönüş yapmak zorunda kaldı. O dönemde kaymakamlık ve bazı resmi daireler Araklı Konağı önünde, bazıları ise Sürmene Humurgan çarşısında dağınık bir şekilde bulunmaktaydı. Bu da hükümet işlerinde birtakım aksaklıklara sebep oluyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın da tüm hızıyla devam ettiği sırada tüm devlet dairelerinin Sürmene'de toplanmasına karar verildi. 1915 yılında İstanbul'dan yeni dönmüş olan müteahhit Hasan Tahsin Bey'e, gerekli formaliteler tamamlandıktan sonra tuğladan bir hükümet binası yaptırıldı. Böylece yöredeki resmi devlet daireleri yeni inşa edilmiş binasına taşınmış oldu. Bir süre sonra hükümet binasının bir bölümüne, savaşan askerler için fasulye ve çeşitli erzaklar depolanmaya başlandı. Ancak Rusların Sürmene'yi işgal edeceklerinin anlaşılması üzerine hükümet konağı ve diğer depoların yaktırılmasına karar verildi ve kısa bir süre sonra Trabzon'un Rus işgali başladı.⁶

¹ Özel, 2012: 1-3.

² Şahin, 2009:118.

³ Kıralizade Süleyman'ın üçüncü evliliğinden İbrahim, İsmail ve son olarak 1875 tarihinde Hasan Tahsin dünyaya gelmiştir. Hasan Tahsin ilk evliliğini Gülhanım ile 1891 yılında yaptı. Bu evlilikten Ali Rıza ve Ayşe adında iki çocuğu oldu. 1904 yılında Gülhanım ile evliliğine son veren Hasan Tahsin, 1905 yılında Kulaçzade Zekiye ile ikinci evliliğini yaptı. Bu evliliğinden de Münevver ve Murat adında iki çocuğu oldu. Eşi Zekiye'nin genç yaşta vefatı sonrası çocukları ufak yaşta yetim kalan Hasan Tahsin yeniden evlenmeye karar verdi. Üçüncü ve son evliliğini Küçükalioğlu Ayşe ile 1918 yılında yaptı. Bu evlilikten de Saadet, Süleyman ve Özcan adında üç çocuğu dünyaya geldi (Sabri Malkoç, Hasan Tahsin Kirali, s. 4-9).

⁴ Malkoç, 2007: 9-10.

⁵ Bal, 2007: 470.

⁶ Malkoç, 2007:11.

1. Rus İşgali Dönemi Sürmene'de Hasan Tahsin Bey

Ruslar Trabzon'u işgali sonrası idarî ve askerî bir teşkilat kurarak Sürmene'yi üç bölgeye ayırmıştı. Üç bölgeye de birer kumandan göndermiş, kumandanların başına ise albay rütbesindeki Okra Naçarnik adında kumandan atanmıştı. Hasan Tahsin, Rusya'da müteahhitlik yaptığı için iyi derecede Rusya biliyordu. Rus komutanla konuşarak Sürmene'de Türk toplumunun temsilcisi olmaya karar verdi. Türk toplumunun temsilcisi olarak herhangi bir şikâyet veya istek olduğunda Hasan Tahsin Rus komutana çıkar durumu izah ederdi.⁷ Başarıyla yürüttüğü bu görev sonrasında temsilcilik alanı genişletilen Hasan Tahsin, Rus komutanın emriyle Sürmene Belediye Başkanlığına atandı. Şehirde işgalle birlikte yükselen gerginlik sonucu Rumların iftira ve şikayetleri üzerine Hasan Tahsin Bey bir süre Batum'da tutuklu kaldı.⁸

9 Mart 1917 tarihinde Rusya'da ihtilalin patlak vermesiyle beraber Rus cephelerinde çözümler başladı. Erzincan Mütarekesi sonrası iyice artan çözümler sonucu, Rus askerleri bölgeden çekilirken, 24 Şubat 1918 günü Türk ordusu Trabzon'a, 25 Şubat 1918 günü ise Sürmene'ye girmiş oldu.⁹

İşgal ettikleri topraklarda sürekli kalacaklarını düşünen Ruslar, bir program çevresinde altyapı yatırımlarına başlayarak Doğu Anadolu'da kara yolları, köprüler ve demir yolları yaptırmaya başlamıştı. Bu program uyarınca Trabzon'dan Batum'a yol, köprü, iskele ve limanlar inşa edildi. Sürmene Rus Kumandanlığı, Sargona(Çamburnu) ile Golonsa(Soğuksu) arasındaki yolun yapım ihalesini Hasan Tahsin Bey'e verdi. Ayrıca Hasan Tahsin'e Değirmendere kıyısında birde liman tesisi yaptırılacaktı.¹⁰

2. Hasan Tahsin Bey'in Önemli İmar Faaliyetleri

2.1. Değirmendere Limanı'nın İmarı

Ruslar, Trabzon'u işgal ettikten sonra şehrin altyapı çalışmalarına başladılar. Bu çalışmalarını gerçekleştirebilmek amacıyla Rusya'dan gemilerle getirilen inşaat malzemeleri, silah, cephane ve yiyecek gibi maddelerin deniz yoluyla Trabzon önlerine geldiğinde, şehre intikal ettirilmesi için bir liman ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu amaçla ilk adım olarak Değirmendere'de bir liman yapılmasına karar verildi. Liman inşaatının büyük bir bölümünü Kıralizade Hasan Tahsin Bey üstlendi. Öncelikle Boztepe'nin altındaki Rum Mezarlığı yanında yer alan taş ocaklarından büyük kayalar çıkartılarak taşınıp denize döşendi. Neticede dalgakıran biçiminde inşa edilen liman kısa bir süre içerisinde tamamlanarak işletmeye açıldı. Bu limandan boşaltılan malların bir bölümü daha sonra karayolu kullanılarak Erzurum bölgesine gönderildi.¹¹

2.2. Trabzon Hükümet Konağı

19.yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden olan Trabzon'da hükümet konağı olarak yeni binalar inşa edilmeye başlanmıştı. İlk olarak 1863 yılında Orta Hisar'da yeni bir hükümet binasının yapımına başlanmış ancak 1865 yılında çıkan yangın sonrası hükümet konağı tahrip olmuştu.19.yüzyılın sonuna doğru da tamiratlar geçiren hükümet konağının ihtiyacı karşılayamaması sonucu 20.yüzyılın başlarında yeniden inşasına karar verildi.¹²

15 Eylül 1924 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk, Trabzon ziyareti sırasında Vilayet Konağını ziyaret ederek binada yer alan çatlakları görmüş ve binanın yıkılarak yerine yenisinin yapılması için talimat vermiştir. Talimat üzerine hükümet konağı yapımı için 25 Temmuz 1925 tarihinde ihale ilan edilmiş ve ihaleyi Sürmene eşrafından müteahhit Hasan Tahsin Bey

⁷ Bilgin, 1990: 402.

⁸ Emiroğlu, 2020: 230.

⁹ Bilgin, 1990: 410

¹⁰ Malkoç, 2007:17-19.

¹¹ Malkoç, 2007.21.

¹² Yazıcı, 2008:949-952.

kazanarak inşaat işlerine başlamıştır. İnşaat bazı dönemlerde ödeneğin yetersiz gelmesi sebebiyle kesintiye uğrayıp, süreç biraz uzamış olsa da 1933 yılında hükümet konağı Cumhuriyet'in 10.yılı'nın kutlandığı 29 Ekim 1933 tarihinde tamamlanarak hizmete açılmıştır.¹³

3. Hasan Tahsin Bey'in Eğitim Adına Yaptığı Faaliyetler

Trabzon ve çevresinde 22 ay kadar kalan Rusların bu işgal ve yayılma faaliyetleri 24 Şubat 1918'de şehrin Türk ordusunun kontrolüne geçmesiyle birlikte sona erdi. Hasan Tahsin Bey,1918 yılında Rus askerlerinin Sürmene'yi terk etmesinden sonra yöredeki işlerini düzenlemeye koyuldu.¹⁴ Savaş sonrasında okulların öğretmen maaşları ödenemiyor, öğrencilerin ihtiyaçları karşılanamıyordu. Durumu haber alan Hasan Tahsin Bey kız ve erkek okullarının ihtiyaçlarının karşılanması ve eğitimin devam edebilmesi için 600 lira bağışta bulundu. Bunun yanında okulların ihtiyaçlarının daimî olarak karşılanabilmesi için sahilde kayıkların yavaş-bileceği bir iskele yaptırarak buradan gelecek olan parayı da okullara bağışladı.¹⁵

Hasan Tahsin Bey'in eğitim adına yaptığı bu yardımlar sonucu kendisine bir madalya verilmesine dair karar alındı. Alınan karar şu şekildeydi: "*Sürmene'nin Humurgan ve Zarha mekteplerinin muallim ve muallimelerinin maaşı için üç taksitte 600 lirayı ve iki taksit olan 400 lirayı bağış yapacağını Trabzon Maarif Müdüriyetine bildiren Hasan Tahsin Bey'e bu yardımları için üçüncü kıta maarif nişanı verilmesine karar verildi*".¹⁶

Hasan Tahsin'in bu ve benzeri yardım faaliyetleri sonraki yıllarda da devam etti. Kimsesiz çocuklara sahip çıktı ve onlar için şimdiki Sürmene Çay Fabrikasının yanında bulunan kendine ait üç katlı evini okula dönüştürerek, Sürmene Yatılı Eytam Mektebini açtı. Bu okulun zamanla yetersiz gelmesi üzerine yeni bir ev kiralayarak burayı da okula dönüştürdü.¹⁷ Bu değerli yatırımlar Trabzon'da yayınlanan Kaygu dergisinin 6 Eylül 1919 tarihli sayısında ise şöyle anlatılmıştı:

"Altı aydan beri Mekteb-i İbtidaiyye memurlarının maaşlarını alamadıklarından bu yıl açılması şüpheli olan mektepler arasında Sürmene kız ve erkek okulları yer almaktaydı. Okulların öğretim görevine devamı için memur maaşları ve tedrisat için gerekli araç ve gereçlerin tutarı olan 600 lirayı hiçbir karşılık beklemeden ödemeyi taahhüt ederek bu yıl Sürmene ilçesinin merkez okullarında derslerin devam etmesi sağlandı. Şayet hükümetçe sözü edilen okulların tahsisatı verildiği takdirde de eğitim hizmeti için ayırdığı bu meblağı diğer eğitim ihtiyaçları için sarf edilmek üzere bağışlayan Sürmene eşrafından, memleketimizde ticaretle uğraşan Kırallı Hasan Tahsin Beyefendi'nin, bu asil ve bilim sever hareketlerini sevinç ve iftiharla haber aldık.

"Kalbinde vatan aşkı, din, millet kaygusu, damağından nur fazilet ve bilgi aşkı yaşattığını hakıyla kanıtlayan Hasan Tahsin Beyefendi'yi bu düşüncelerinden dolayı memleket adına kutlar, iş hayatında ebediyen muvaffak, mutlu ve bahtiyar olmasını dileriz. Fakat şunu da ilave etmek isteriz ki, Cenabı Hak diğer zenginlerimizi de memleketimizin ilmine, irfanına ve varlığına ilgilerini kesmekten kurtarsın. "Âmin."¹⁸

Görüldüğü üzere Hasan Tahsin Bey'in bir karşılık beklemeden kalbinden yapmış olduğu bu yardım ve destek Trabzon yerel basınında da kendine yer bulmuştu.

3.1. İki Eğitim Gönüllüsü: Hasan Tahsin Bey ve Kazım Karabekir Paşa

Hasan Tahsin Bey, 15. Kolordu Komutanı Kazım Paşa'nın tavsiyesi ve desteğiyle onun Erzurum ve çevresinde yaptırdığı gibi Sürmene'de askerî kıyafetli, bandosu olan, savaş yetimlerinin barındığı, eğitim gördüğü, el sanatları gibi meslekler öğrendiği bir okul açmıştı. Hasan Tahsin'in

¹³ "Trabzon Vilayeti Binası Tarihçesi", (28 Ekim 2023). <http://www.trabzon.gov.tr/>

¹⁴ Malkoç, 2007: 25.

¹⁵ Sezgin, 2022: 149.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 1240- 49.

¹⁷ Bal, 2007: 470.

¹⁸ "Necip Bir Duygu Büyük Bir Hamiyet", *Kaygu Dergisi*, 6 Eylül 1335/1919, Sayı:17, s 7.

tüm masraflarını kendi karşıladığı bu okul yörede bir süre eğitim öğretim faaliyetlerinde bulundu.¹⁹

Hasan Tahsin Bey'in böyle bir okul açmasının sebebi Sarıkamış'a yaptığı seyahat esnasında ziyaret ettiği yetimhanede gördükleri olmuştur. Şehit çocuklarına gösterilen şefkat ve özen karşısında hayretler içerisinde kalmıştı. Öğrencilerin tahsil ve terbiyeleri için her türlü çalışmanın yapıldığını gören Hasan Tahsin Bey, hayranlığını gizleyemeyerek yöneticisi olduğu Sürmene Darüleytam öğrencilerinden başarılı olanları Avrupa'ya göndermek istediğini, öğrencilerin Avrupa'da yetiştikten sonra Sürmene'ye dönerek bölgeye hizmet edip, kendisinin bıraktığı görevi devralacaklarını belirtmiştir.²⁰

Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'da açmış olduğu Yetimler Okulu'nun Hasan Tahsin Bey'in üzerinde çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Paşa'nın çoğu Ermeni katliamları nedeniyle yetim kalan çocukları bir araya getirerek açtığı okullarda eğittiğini gören Hasan Tahsin, bu başarılı modeli uygulamaya karar vererek hemen hazırlıklara başladı.

Sürmene Çaykur Fabrikasının idari binası olarak kullanılan eski Rüştüye okulunun arkasında, o zamanlar Hasan Tahsin'e ait olan arsaya yetim öğrenciler için bir hamam inşa edildi. Hamamın hemen yanındaki iki dönümlük arsa da portakal bahçesi olarak düzenlendi. Hasan Tahsin bu suretle kendine ait evlerini okul, yemekhane ve yatakhane olarak kullanılmak üzere düzenleyip, gerekli eşya ve malzemeleri de temin ederek hazırlıklarını tamamladı. Sıra okulun öğretmenlerinin temin edilmesine gelmişti. Okulun müdürü Rasim Bey Türkçe, Dağıstanlı İsa Bey Müzik ve Rusça, Muhsin ve İsmail Kulaç okuma yazma, matematik ve tarih, Abdullah Efendi ise din ve ahlak derslerine girmek üzere görevlendirildiler. Öğrenci sayısı zamanla artınca evlerinin çok yakınında bulunan Seymen Ağa Konağı da okul amaçlı kullanılmak üzere kiralandı. Yetimler Okulunda okutulmak üzere Sürmene'nin köylerinden yetim ve yoksul 6 kız ve 134 erkek öğrenci toplandı. Bu çocukların temizlik ve bakımları yapıldıktan sonra kendilerine iç giyim, elbise ve ayakkabı verilerek eğitim-öğretime hazır hale getirildiler. Erkeklerle tek tip asker kıyafeti, kızlara ise önlük ve etek giydirildi. Bu okulda, devletin ilkokullarında uygulanan programa göre gündüzleri dersler verilirken, akşamları da çocukların istek ve kabiliyetlerine göre açılan kurslarda demircilik, ayakkabıcılık ve bıçakçılık gibi zanaat eğitimleri verildi.²¹

Öğrenime başladıktan sonra iyi bakılarak eğitilen bu yetim ve öksüz çocuklar, derslerinde genel olarak başarılı olmuş ve adeta bambaşka bir kimliğe bürünmüşlerdi. Okula alınan 32 parçalık bando için seçilen öğrencilere müzik öğretmeni İsa Bey tarafından milli marşlar, şarkılar ve oyun havaları öğretilmişti. O dönemde genellikle cuma günleri Sürmene halkına bando ile marşlar ve oyun havaları çalınarak konserler verilirdi. Yöre halkı da bu küçük yavruların gösterilerini büyük bir hayranlıkla izleyip coşkuyla alkışlardı.

Kazım Karabekir Paşa'nın 1922 yılı ağustos ayı sonunda talebeleriyle birlikte Sürmene'ye geleceğini bildiren telgrafını alan Hasan Tahsin, hemen hazırlıklara başladı. Bunun için Yemişli köyünün aşağısında ve Manahoz deresinin kenarında o dönemde Kavaklık adıyla anılan düzlükte karşılama töreni yapılması uygun görüldü. Gerçekten de Kazım Paşa belirtilen tarihte Sarıkamış Yetimler Okulunun 55 kişilik öğrenci ve öğretmenleriyle birlikte Hasan Tahsin'i ziyaret etmek üzere Sürmene'ye geldi. Torunu Malkoç'un dedesi Hasan Tahsin ile ilgili hatıralarını anlattığı kitabına göre Karabekir Paşa'nın bu ziyareti şu şekilde gerçekleşti. Kavaklık düzlüğünde Kaymakam, Hasan Tahsin, okulun öğrencileri, memurlar ve Sürmene halkından oluşan kalabalık bir ekip Kazım Paşa'ya ve Sarıkamış Yetimler Okulu'nun 55 öğrencisine büyük saygı ve sevgi gösterisinde bulundu. Kazım Paşa da Hasan Tahsin'i kucaklayıp ona bir sancak ve Kuran'ı Kerim armağan etti. Bunun üzerine Hasan Tahsin söz alarak Şark Fatih ve yetimlerin babası saygıdeğer Kazım Paşa'yı Sürmene'de görmekten ve Yetimler okulunu

¹⁹ Kırali, 2013:123.

²⁰ Işık, 2016:95.

²¹ Malkoç, 2007:32.

ziyaretlerinden çok bahtiyar olduğunu söylediği bir konuşma yaptı. Müteakiben okulun sancağını Kazım Paşa'ya hediye etti. Ardından Sürmene'ye Kazım Paşa ile gelen Sarıkamış Yetimler Okulu öğrencileri önce hamaset şiirleri okuyup daha sonra Kazım Paşa'nın yazdığı "Gemim Kalkar" adlı piyesini sahnelediler. Konuk yetim öğrencilerin bu gösterisi sonrası, Sürmene Yetimler Okulu talebeleri de bando ve mızıkla ile milli marşlar ve türküler çalarak horon gösterisinde bulundular. Her iki okulun müşterek olarak yaptıkları bu gösterileri hayranlıkla seyreden Sürmene halkı, büyük sevgi ve takdirlerini ifade ederek öğrencileri coşkuyla alkışladı. İki gün Sürmene kazasında kalan Sarıkamış Yetimler Okulu öğrencileri ve 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, geldiklerinde olduğu gibi gidişlerinde de yine büyük sevgi ve saygı gösterileri ile Sürmene'den uğurlandılar. Kazım Paşa Sürmene'de kaldığı süre içerisinde Hasan Tahsin ile yaptığı hususi görüşmelerde, Hasan Tahsin'e öğrencilerin görgü ve bilgilerini artırmak amacıyla geziler düzenlediğini ve bundan çok faydalı sonuçlar aldığını anlatmıştı. Bundan esinlenen Hasan Tahsin, Trabzon, Samsun, İstanbul, Ankara ve İzmir'e okul öğrencileriyle birlikte geziler düzenlemeye karar verdi.²²

3.2. Hasan Tahsin Bey ve Sürmene Eytam Okulu Öğrencilerinin Seyahati

Alınan karar sonrası Hasan Tahsin Bey tarafından, okul öğrencilerinden 60 kişilik bir grup kurularak öğretmenleri Rasim, İsmail ve Muhsin Beylerin sorumluluğunda, okul bandosu ile birlikte 5 Haziran 1923 tarihinde Trabzon'a bir gezi düzenlendi.²³ Öğrencilerle birlikte yapılacak olan gezilere Hasan Tahsin Bey'in oğlu Ali Rıza Bey başkanlık ederdi.²⁴

Trabzon'a gerçekleşen bu gezide şehrin Millet Bahçesinde öğrencilerin bando eşliğinde söyledikleri marş ve şarkılarla dolu bir program gerçekleştirildi. Bu gösteri Trabzon halkının büyük beğenisini kazanarak coşkuyla alkışlandı. Aynı gün Ferah Lokantası sahibi Namık Bey'in öğrenci grubuna verdiği yemek ziyafetinden sonra iskele meydanından kayıkla Lemsu Vapuruna geçildi. Hasan Tahsin Bey ile okul öğretmen ve öğrencilerinin vapura binmeleri ve vapurun hareketi ile birlikte Samsun, İstanbul, Ankara ve İzmir şehirlerinin de ziyaret edileceği büyük gezi programı başlamış oldu. Trabzon Limanı'ndan başlayan bu seyahatin ilk ayağı öğrencilerin yolcular için yaptıkları bir programla bando eşliğinde marş ve şarkılar söyleyerek Samsun Limanı'na çıkmalarıyla devam etti. O dönemde vapurlar uğradıkları limanlarda, mal yüklemesi ve boşaltması da yaptıklarından limanda kalma süreleri uzamaktaydı. Bu süreyi fırsat bilen Hasan Tahsin, öğrenci grubuyla birlikte Samsun'a çıkıp şehri gezdikten sonra Samsun Valisi'ni ziyaret etti. Ziyaret sırasında Samsun Valisi öğrencileri takdir ederek bir kız çocuğunu işaret etti ve onu evlatlık almak istediğini söyledi. Hâlbuki işaret ettiği kız bir yetim öğrenci değil babasıyla birlikte seyahate katılan Hasan Tahsin'in kendi kızıydı. Bunun üzerine Hasan Tahsin gülümseyerek, Valiye hitaben: "O benim kızımdır. İzin verirseniz, bu yavruların tamamını okutup, vatana ve millete hayırlı evlatlar olarak yetiştirmek istiyorum" dedi.

Samsun Valisi'nden çeşitli hediyeler alan öğrenciler daha sonra vapura binerek yollarına devam ettiler. 8 Haziran 1923 tarihinde İstanbul'a vararak Kız Mektebinde kendilerine ayrılan bölüme yerleştiler. İstanbul'da 4 gün kalan öğrenci grubu, öğretmenlerinin de rehberliğinde şehrin görülmeye değer tarihi ve kültürel yerlerini görüp tanıyarak bilgi sahibi oldular.²⁵ Bunun dışında Hasan Tahsin, İstanbul'da ilgililerle görüşerek Gülhane Parkı'nda bir gösteri yapılması için izin aldı. Halkın bu gösteriye daha geniş katılımını sağlamak amacıyla, Gülhane de yapılacak bu etkinliğin ilanı hazırlanıp gazetelerde yayınlatıldı. Sürmene Yatılı Yetimler Okulu öğrencilerinin Gülhane Parkı'nda sunduğu müsamerede Laz ve Kafkas oyunlarıyla birlikte çalınan şarkıları dinleyen İstanbul halkı, gösteriyi büyük bir heyecan ve coşku içerisinde takip etti. Yaşa ve var ol sesleriyle alkışlar eşliğinde tezahüratlarda bulundu. Gösteri sonunda

²² Malkoç, 2007:34.

²³ Malkoç, 2007:34.

²⁴ Emiroğlu,2020:232.

²⁵ Malkoç, 2007:38.

söz alan Hasan Tahsin Bey: “Binlerce İstanbullunun yetimlerimizin sunduğu bu programa katılması ve çocuklarımızı beğeni ile alkışlaması beni çok mutlu etti. Sizlere teşekkür ve saygılarımı sunuyorum” dedi. Bunun üzerine gösteriye katılan vatandaşlar ayağa kalkarak Hasan Tahsin ve öğrencilerini coşkuyla tekrar selamladı.

Gösteriden bir gün sonra Hasan Tahsin ve ekibinin Ankara seyahati başladı. Haydarpaşa Garı'ndan kalkan trenle hareket eden Hasan Tahsin ve öğrencileri yol üzerindeki şehir ve kasabaları görüp bilgi edinerek Ankara'ya vardılar. Ankara'da Nafia Mektebinde misafir edilecek olan konuk heyetin geliş haberini alan Kazım Paşa da Ankara'ya intikal etmişti. Konuk heyetinin Nafia Mektebine gelmesiyle birlikte Paşa da okula gelerek dostu Hasan Tahsin'i ziyaret etti.²⁶

Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile ilgili rapor hazırlamış olan Ali Sait Paşa da raporunda Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti münasip kimseler olarak belirttiği listede Hasan Tahsin'e de yer vermişti. Onunla ilgili kullandığı ifadeler şu şekildeydi: “Sürmeneli Kıralizade Hasan Tahsin Efendi, Sürmene'de kendi masraflarıyla 53 erkek ve 6 kız çocuğuna eğitim tesis etmiştir. Rusça, Ermenice ve Rumca bilmektedir. Rusya'da çok zaman müteahhitlik etmiş bir iş adamıdır. Hem Sürmene'de hem Trabzon'da evi vardır.”²⁷

Bu sırada Mustafa Kemal Paşa, vatani kurtaranlarla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ni kurup, güçlendirmeye ve halkın savaştan kaynaklanan yaralarını sarmak için yeni bir kalkınma hamlesi başlatmaya girişmişti. Ankara'da bulunan Hasan Tahsin de Mustafa Kemal Paşa'dan randevu alarak öğrenci grubunu Çankaya Köşkü'ne götürdü. Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım ile birlikte grubu kabul etti. Hasan Tahsin de okul ve yetimler hakkında gerekli bilgileri Paşa'ya arz etti. Paşa bu durum karşısında büyük memnuniyet ve takdirlerini belirtti. Latife Hanım ziyarete gelen öğrencilere şeker, lokum ve mendil ikram etti. Bunu müteakiben Mustafa Kemal Paşa, fazla zamanı olmaması sebebiyle öğrencilerin milli oyunlar oynamasını ve bando ile marşlar söylemelerini göremeden trenle İzmir'e hareket etmek zorunda kaldı. Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e yola çıkması sonrası daha önce diktirilen elbise ve ayakkabılar bu yetim çocuklara giydirildi. Hasan Tahsin ve öğrenci grubu Ankara'da dört gün kaldıktan sonra program gereğince trenle İzmir'e hareket etti.²⁸ Bu geziye katılan Eytam Okulu öğrencilerinden Fidaye Kırali ise Çankaya gezisi ile ilgili yapılan röportajda şunları aktardı: “Atatürk bizi bahçesinde kabul etti. Karısı Latife Hanımda oradaydı. Başlı bağlı ve biraz kakülü vardı alnında. Atatürk biraz bir şeyler konuştu, körüklü bir pantolon giymişti, ayağında çizmeleri vardı. Hepimizin başını okşadı, sevdi bizi.”²⁹

İzmir'e varan heyet, şehirde üç gün kaldı. Hatta Konak'ta Bahri Baba Parkı'nda, bando eşliğinde marş ve şarkılar söyleyip, Karadeniz oyunları sergilediler. Bu gösterileri hayranlıkla izleyen İzmir halkı, yetim öğrencileri kucaklayarak bağrına bastı. Müteakiben öğrencilere İzmir şehri gezdirildi ve şehir hakkında gerekli bilgiler verildi. İzmir ziyaretinin dördüncü gününde Hasan Tahsin Bey ve yetim öğrenciler vapurla önce İstanbul'a, oradan da Trabzon'a dönmek suretiyle bu kapsamlı eğitim ve tanıtım gezisini tamamlamış oldular.³⁰

Hasan Tahsin Bey'in yetim öğrenciler adına yaptığı bu geziler aynı zamanda Hakimiyet-i Milliye gazetesine de konu olmuştur. Gazetede yer alan “Talebe Seyahati” başlıklı yazıda: Trabzon'un Sürmene kasabasında Kıralizade Mektebi talebelerinin Trabzon'a seyahat ettiğini, burada Trabzon Darüleytamında misafir edildiğini belirtilmiş, bu gibi seyahatlerin çok büyük faydası olduğunu ve diğer mektepler içinde örnek olması gerektiğine değinilmiştir.³¹ Ancak

²⁶ Malkoç, 2007:40.

²⁷ Aybars, 1984:185.

²⁸ Malkoç, 2007:41.

²⁹ Öksüz, 2007:21.

³⁰ Malkoç, 2007:41.

³¹ *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Temmuz 1337 (1921).

geziler sonrası Sürmene'ye dönen Eytam Mektebi yeteri kadar ilgi görmediği için eğitim faaliyetlerine son verilerek kapatıldı.³²

Bu seyahatlere Hasan Tahsin Bey'in doğrudan katılması ve yetim okulunun öğrencilerini yalnız bırakmaması, onun sadece bina dikmek gibi müteahhitlik işleriyle uğraşmadığını, eğitim-öğretimi ne kadar benimsemiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Hasan Tahsin'in yetimler okulu ile Kazım Paşa'nın Doğu Anadolu'da açtığı yetimler okulları arasında büyük benzerlikler vardır. Bu nedenle Kazım Paşa'nın eğitim hizmetlerine kısa da olsa yer vermek uygun görülmüştür. Doğu Anadolu'da askerî ve mülkî yönetimi elinde tutan Kazım Karabekir Paşa, Kars, Sarıkamış, Ağrı ve Erzurum'da yaşayan ailelerin, savaş nedeniyle yetim kalan altı bin çocuğunu ordu ve kamuya ait binalara yerleştirdi. Çocuklara okuryazarlık, matematik, fen, tarih, ahlak ve coğrafya gibi temel dersler öğretiliyordu. Bu temel derslerin yanı sıra milli oyunlar, müzik, tiyatro, marş ve şarkılar da çocuklara öğretilerek kültür seviyelerinin yükseltilmesine gayret edildi. Ayrıca Kazım Karabekir Paşa savaş yetimi bu çocukların görgü, bilgi ve becerilerini artırmak amacıyla kendisinin de katıldığı birçok gezi düzenledi. Paşa bu gezilere katılan her öğrenciden eğitim amacıyla birer rapor yazmalarını istedi. 1922 yılının ağustos ayında Sarıkamış Yetimler Okulu öğrencileri, Kazım Paşa ve öğretmenleriyle birlikte Erzurum, Trabzon, Rize, Sürmene, İnebolu, Ankara ve İstanbul'u kapsayan eğitim gezisine çıktılar.³³ Geziye katılan öğrenciler arasından Refik Tortum'un raporunun bir kısmı ise şu şekildeydi:

“Muhterem ve müşfik babam. Üç senedir her halimizi yakinen takip ettiniz. Bize hakiki baba şefkati gösterdiniz. Bu vatana faydalı insanlar yetiştirmek için azami fedakârlıktan çekinmediniz. Biz yavrularımızın fikirlerini daha kolay anlamak üzere seyahat yaptırma lütfunda bulundunuz. Yapmış olduğumuz üç aylık seyahat bir senelik tahsilimize eşdeğerdir. Trabzon Şark vilayetimizin vesairesinin harice sevk ettiği gibi yine aynı şehirlerin ithalatını bu vilayetimiz yaptığından mühim bir iskelemizdir. Sürmene'deki okul arkadaşlarımızın bağrında geçirmiş olduğumuz birkaç saatlik hayat, istikbalimde unutulmayacak hatıralar bıraktı. Kardeşlerimizin varlıklarına şahit olduktan sonra böyle zenginlerin yetimleri himaye altına alarak mektepler açtığını gördüm. Bu suretle yapmış olduğu fedakârlıklardan ötürü Sürmene yetimleri babası Hasan Tahsin Bey'e kalbimde derin hürmetler uyandı. Ancak ne fayda ki memlekette böyle ulvi ve muhterem zatlar birkaç tane. Ellerinizden öperim. Sınıf 6'dan Refik Tortum.”³⁴

Kıralizade ailesinin eğitim faaliyetleri sadece bu övgü dolu sözlerle kalmamış, aileye ödüller verilip, aile hakkında yazılar kaleme alınmıştır.

4. Hasan Tahsin Kırali ile İlgili Yazılar ve Ödüller

Eğitim konusunda Hasan Tahsin Bey'in çocukları ve torunları da onun izinden gitti. Bunlar arasında Özcan Kırali'nin özel bir yeri vardır. Onun bu yardım ve destekleri 2010 yılında TBMM Üstün Hizmet Ödülüyle taçlandırıldı. Hasan Tahsin'in oğullarından biri olan Özcan Kırali ve eşi Sevim Kırali bu ödüle layık görüldüler. Özcan Kırali'nin oğlu Ali Kırali ödül töreninde Anadolu Ajansına şu açıklamayı yapmıştı:

“Keşke babam yaşasaydı da bu gururlu ödülü kendi alabilseydi. 2005 yılında 76 yaşında vefat eden babam Özcan Kırali ile 75 yaşındaki annem Sevim Kırali'nin 2010 yılı TBMM Üstün Hizmet Ödülüne layık görülmesinin gururunu yaşamaktayız. Trabzon'un Sürmene ilçesinden uzun yıllar önce ayrıldık. Ancak memleketimizi hiç unutmadık. Babam 1929 tarihinde Sürmene'de doğmuş, ilk ve ortaöğretimin ardından Trabzon'dan ayrılmıştı. 1943 tarihinde gittiği İstanbul'da bir akrabamızla benzin istasyonu işletmiş, daha sonra Trabzon'da oto yedek parçalarının satıldığı bir dükkân açmış, çeşitli nakliye işlerine girmiş ve 1989 tarihinde ticaret hayatını bırakarak emekli olmuştur.”

Babası Özcan Kırali'nin iş hayatının yanı sıra hayır işlerinde de ismini duyurduğunu belirten Ali Kırali:

³² “Sürmene Eytam Mektebi”, *Tekne Kültür ve Sanat Dergisi*, Ocak, Şubat, Mart/2007, Sayı:11, s.23.

³³ Malkoç, 2007: 44-45.

³⁴ Karabekir,1995: 124-128.

“Özellikle Sürmene’de dedem Hasan Tahsin Kırali, babaannem Ayşe Kırali ve benim adımlı taşıyan ilköğretim okulları yaptırdık. Özcan Kırali adına yaptırılan öğrenci yurdunun yanı sıra kimsesizlere verilmek üzere 11 daireli bir bina bağışlayıp pek çok hayır işine imza attık”

demek suretiyle ailenin geçmiş üç kuşağının eğitime katkılarını sıralamıştır.³⁵ Hasan Tahsin Bey ve ahfadı ile ilgili ödüller ve yazılar bu kadarla da sınırlı kalmadı. Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisinde Hasan Tahsin’in çalışma ve faaliyetleriyle ilgili şu bilgiler mevcuttur:

“Süleyman Bey’in oğlu olan Hasan Tahsin Sürmene’de doğmuş ve mimari tahsilini Rusya’da ikmal etmiştir. Samsun’a gelince ise şehrin büyük bir kısmını inşa etmek suretiyle piyasada iyi bir şöret temin etmiştir. Hasan Tahsin Bey bilhassa ticaretle meşgul olup müteahhıs bulunduğu saha inşaattır. Sovtorglot Rus vapurlarının Sürmene, Rize, Giresun ve Trabzon acentasıdır. Rezinotrost lastiklerinin Trabzon ve Seyrisefainle Neft Sendikat şirketinin Sürmene acentası olan oğlu Ali Rıza Bey ile şeriktirler. Hasan Tahsin Bey çocuklara ve maarife olan şefkati ile tanınmıştır. Maarif madalyası ile taltif edilmiştir”.³⁶

Sonuç

Trabzon şehrinin önemli değerlerinden olan Hasan Tahsin Bey, Birinci Dünya Savaşı dönemi ve sonrasındaki süreçte toplum adına eğitim ve imar alanında önemli katkılarda bulunmuştu. Dönemin zor şartları altında devletin Sürmene’deki okulların öğretmen maaşlarını ödeyemediği süreçte, öğretmen maaşlarını ödeyerek savaş yetimi çocuklar için okul yaptırdı. Bununla beraber okul öğrencilerini bizzat kendisinin de katıldığı gezilere götürdü. Öğrencileri yalnız bırakmayıp gezilere katılması onun eğitime ve öğrencilerine verdiği değeri göstermesi açısından da çok önemlidir. Yaptırması olduğu okul aynı zamanda Kazım Karabekir’in Erzurum ve çevresinde yaptırmış olduğu yetimler okuluyla da büyük benzerlikler göstermekteydi. Bu okul dönemin şartlarında, Sürmene’deki savaş yetimi çocuklar için de çok büyük bir fırsattı. Ülke böylesine zor bir dönem geçirirken elini taşın altına koyan Hasan Tahsin’in eğitim konusundaki çabaları onun Maarif Madalyası ile ödüllendirilmesine vesile oldu. Koşullar ne olursa olsun yatırımlarına ve yardımlarına devam eden Hasan Tahsin Bey’in eğitim ve imar alanındaki faaliyetleri 1940 yılındaki vefatına kadar devam etti. Hasan Tahsin’in vefatı sonrasında gerek kendi çocukları gerekse torunları özellikle eğitim alanında Sürmene ilçesinde birçok okul açıp, öğrenci yurtları yaptırdı. Bu yardımlar sonrasında İsmet İnönü, Hasan Tahsin Bey’in oğlu Özcan Kırali’ye yazdığı bir mektupla teşekkürlerini ilettili.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Kitap, Makale ve Tez

Bal, Mehmet Akif, (2007), *Trabzonlu Ünlü Simalar*, İstanbul: Çatı Yayınları.

Malkoç, Sabri, (2007), *Hasan Tahsin Kırali*, Trabzon:

Bilgin, Mehmet, (1990), *Sürmene Tarihi*, İstanbul: Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ “Necip Bir Duygu Büyük Bir Hamiyet”, (Eylül 1919), *Kaygu Mecmuası 17 (Eylül 1919)*, s.7.

Kırali, İsmail, (2013), *Yayladan Yalıya Anılarım*, İstanbul.

³⁵ Kırali, “TBMM Üstün Hizmet Ödülleri” (20 Eylül 2023), <https://www.haberler.com/yerel/tbmm-ustun-hizmet-odulleri-2-2108866-haberi/>

³⁶ Pakalın,1930: 439.

Aybars, Ergün, (1989), “Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II/1.

Karabekir, Kazım, (1995), *Çocuk Davamız*, (Yayına Haz. Faruk Özerengin), İstanbul: Emre Yayınları.

_____ (2008), *Hayatım*, (Yayına Haz. Ziver Öktem), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____ (2009), *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, (Yayına Haz. Yücel Demirel, Ziver Öktem), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Pakalın, Mehmet Zeki, (1930) “Hasan Tahsin Bey (Kıralı Oğlu)”, *Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, III, İstanbul: Hamit Matbaası, s. 439.

Özel, Sabahattin, (2012), *Milli Mücadele’de Trabzon*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şahin, Enis, (2009), “İngiliz The Times Dergisine Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 7/7, s. 118.

Emiroğlu, Kudret, (2020), *Trabzon’un “Liberal Bolşeviği” Rıfki Kulaç (1896-1962)*, İstanbul: İslık Yayınları.

Öksüz, Selami, (2007) “Fidaye Kıralı”, Trabzon: *Tekne Kültür ve Sanat Dergisi*, 14, s.21.

_____ “Eytam Mektebi”, (2007), Trabzon: *Tekne Kültür ve Sanat Dergisi*, 11, s.23.

Yazıcı, Nurcan, (2008), “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, s. 949-952.

Işık Zafer, (2016), *Kazım Karabekir Paşa’nın Eğitim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (11 Temmuz 1921), “Talebe Seyahati”, *Hakimiyet-i Milliye*.

Sezgin, Ahmet, (2022), *Milli Mücadele Döneminde Anadolu’da Eğitim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

Trabzon Valiliği, (2022) “Trabzon Vilayeti Binası Tarihçesi”, <http://www.trabzon.gov.tr/> .

Kıralı, Ali, (2010), “TBMM Üstün Hizmet Ödülleri”, <https://www.haberler.com/yerel/tbmm-ustun-hizmet-odulleri-2-2108866-haberi/>